

Zofia Szarota*

SPECYFIKA OFERTY DLA UCZĄCYCH SIĘ W STAROŚCI THE SPECIFICITY OF OFFERS FOR LEARNERS IN LATER LIFE

ABSTRACT: The aim of the article is to analyse the socio-cultural and educational activity taking place in institutions intentionally established to support people recognised by society as older. The main ideas of geragogy are presented in the methodical perspective of andragogy and geragogy, in the context of differences in the cognitive processes of adults and people in older-old age (ages 74-89), important for organisers and leaders of educational environments. A reflection on the contemporary learning spaces of older people was undertaken (communication from research carried out with the help of observations). The formulated conclusions concern public geragogy, specific forms of educational and socio-cultural activity, based on entertainment and enjoyment, in which seniors participate.

KEYWORDS: geragogy, cognitive skills of the older adult, learning spaces, observation, entertainment.

ABSTRAKT: Celem artykułu jest analiza aktywności społeczno-kulturalnej i edukacyjnej zachodzącej w placówkach intencjonalnie powołanych dla wsparcia osób uznawanych przez społeczeństwo za starsze. Przedstawione zostały główne myśli geragogiki w metodycznej perspektywie andragogiki i geragogiki, w kontekście różnic w zakresie procesów poznawczych dorosłych i osób w starości właściwej, istotnych dla organizatorów i liderów środowisk edukacyjnych. Podjęty został namysł nad współczesnymi przestrzeniami uczenia się osób starszych (komunikat z badań zrealizowanych przy pomocy obserwacji). Sformułowane wnioski dotyczą geragogii publicznej, specyficznych, opartych na rozrywce i przyjemności form edukacyjnej i społeczno-kulturalnej aktywności, w których biorą udział seniorzy.

SŁOWA KLUCZOWE: geragogika, sprawności poznawcze osób starszych, przestrzenie uczenia się, obserwacja, rozrywka.

Wstęp

Odpowiedź na pytania o strategię przygotowania się do starości i jej optymalne przeżywanie znajduje się nie tylko w gerontologicznych teoriach. W wymiarze praktycznym mieści się w aktywności własnej osób w podeszłym i zaawansowanym wieku, w programach polityk społecznych, tak poziomu globalnego, jak i lokalnego, oraz w ofercie instytucji świadczących usługi dla osób starszych. W tekście podjęłam próbę ukazania potencjału poznawczego osób starszych, ukazania swoistych cech środowisk edukacyjnych odwiedzanych przez seniorów, jakości zajęć kulturalno-edukacyjnych i podkreślenia dostrzeżonego w wyniku badań ich rekreacyjnego i rozrywkowego charakteru.

* **Zofia Szarota** – Akademia WSB, Dąbrowa Górnicza, Katedra Pedagogiki; e-mail: zszarota@wsb.edu.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6342-3153>.

W opracowaniu odnoszę się do wybranych wątków aktywności społeczno-kulturalnej i edukacyjnej osób uznawanych przez społeczeństwo za starsze. Poruszam zagadnienia:

- geragogiki i geragogiki krytycznej,
- różnic w zakresie procesów poznawczych istotnych dla organizatorów i liderów środowisk edukacyjnych w metodycznej perspektywie andragogiki i geragogiki,
- ustaleń dotyczących współczesnych przestrzeni uczenia się osób starszych – komunikat z badań przyczynkowych.

Dynamika starzenia się społeczeństwa

Przed stu laty w Polsce – w 1921 roku – żyło 1 845 535 osób w wieku 60 i więcej lat. Osoby te stanowiły 7,18% ogółu obywateli ówczesnej Rzeczypospolitej. W roku 2021 osób takich było 9 800 200 i stanowiły one 25,6% Polaków (MRiPS, 2021).

Podobnie jak w innych europejskich krajach żyjemy coraz dłużej, nasila się także zjawisko tak zwanego podwójnego starzenia się. Dynamiczny przyrost osób w najstarszym wieku odzwierciedlają liczby: w 1921 r. populację osób powyżej 80. roku życia stanowiło ponad 168 tys. osób, w 1960 r. – 213 tys., w 1988 r. było to 740 tys. osób, a w roku 2020 r. 1,684 mln (GUS, 1927; GUS, 1965; NSP, 2011; MRiPS, 2021). Oznacza to, że w ciągu stu lat liczba najstarszych Polaków zwiększyła się dziesięciokrotnie.

Współcześnie starość może trwać bardzo długo. Uwzględniając obliczoną w 2020 roku przez Eurostat średnią oczekiwaną długość życia dla noworodka-Europejczyka, wynoszącą 80 lat, otrzymamy, jak mawiała profesor Olga Czerniawska, „równy dostęp do starości”, czyli do fazy trwającej ponad 20 lat. Należy podkreślić, że „nowa”, współczesna starość jest znacząco inna od tej sprzed dekad. W europejskim kręgu kulturowym, przy bardzo wysokich wskaźnikach scholaryzacji społeczeństwa, roczniki powojenne (urodzeni po 1945 roku) praktycznie nie są dotknięte analfabetyzmem, w pracy zawodowej miały do czynienia z nowoczesnymi technologiami, są objęte lepszą opieką zdrowotną. Mają lepszą niż wcześniejsze pokolenia jakość życia.

Konieczne jest wyjaśnienie terminów używanych w dalszej części opracowania. Za umowny początek starości WHO przyjmuje 60. rok życia, co według wielu współczesnych badaczy-gerontologów nie znajduje uzasadnienia tak w perspektywie uwarunkowań społecznych, ekonomicznych, jak i zdrowotnych. Przykładowo Adam A. Zych (2004) w swojej teorii moderacji rozwoju dostrzega „spowolnienie rozwoju w okresie średniej i późnej dorosłości”, podkreśla wydłużenie biologicznej sprawności człowieka o mniej więcej dekadę i tym samym wolniejszy przebieg procesu starzenia się w zakresie procesów poznawczych, intensywności relacji społecznych. Nową perspektywę

zyskuje zatem efektywność uczenia (się) osób (Zych, 2009: 41-42), które są uznawane za seniorów.

Termin „seniorzy” w języku polskim stanowi eufemizm obejmujący wszystkie osoby już po 50. lub 60. roku życia. W publikacjach angielskojęzycznych identyfikowany jest jako przejaw ageizmu (dyskryminacji ze względu na wiek), którego stosowanie jest piętnowane (podobnie jak *elderly*).

Psychologia rozwojowa pojęciem „późna dorosłość” opatruje etap pomiędzy 50. a 74. rokiem życia. Łączące się z samodzielnością funkcjonowania i sprawnością psychofizyczną publicystyczne modele starości *go go*, *slow go* i *no go* są odpowiednikami określeń znanych z literatury gerontologicznej: młodzi starzy, czyli okres między 60. a 74. rokiem życia, inaczej *young old* (III wiek); starość właściwa, starzy starzy, czyli czas po ukończeniu 75, 80 lat, inaczej – *old old* (IV wiek), oraz najstarsi ze starych, długowieczni (*oldest old*). Stosunkowo nowa kategoria demograficzna, czyli superstulatki (*supercentenarians*) dotyczy osób z ukończonym 110. rokiem życia (Young, Medford, 2021), którzy dzisiaj liczeni są zaledwie w setkach (*Oldest living people*, 2022), ale już osób powyżej setnego roku życia jest na świecie około pół miliona. Zgodnie z przewidywaniami uczonych, odsetek osób najstarszych będzie coraz większy.

Bez wątpienia potrzebne są nowe wysiłki teoretyczne i praktyczne, aby sprostać wyzwaniom związanym z dynamicznym wzrostem liczby osób starszych w społeczeństwie, ze wzmacnianiem ich kompetencji, zaspokajaniem potrzeb i uwzględnianiem możliwości. Należy „zajrzeć” w dalsze lata życia, nazywane „czwartym wiekiem”, poszukać przestrzeni i ofert, które niosą propozycję kulturalną i edukacyjną w społecznościach lokalnych, i poddać je analizie.

Geragogika i geragogika krytyczna

Geragogika (gerontologia edukacyjna) jest odrębną teorią edukacyjną dotyczącą osób starszych, koncentrującą się na ich potrzebach (Szarota, 2017), powiązaną ze świadomością i wrażliwością na kwestie gerontologiczne (Formosa, 2012). Jest zarazem dyscypliną praktyczną, dostarcza bowiem narzędzi do pracy edukacyjnej z osobami starszymi. Odnosi się do zarządzania procesami edukacyjnymi obejmującymi starszych ludzi oraz do procesów uczenia się starszych ludzi.

Można ją definiować jako nauczanie i uczenie się osób starszych, które sprzyja ich samorealizacji, relacjom społecznym, dobremu samopoczuciu i rozwojowi talentów. Można ją pojmować jako strategię nauczania i konkretne zadania edukacyjne, których celem jest stymulowanie starszych dorosłych (Creech, Hallam, 2015).

W przypadku osób w pierwszej fazie starości, tak zwanych młodych starych, celem późnego całożyciowego uczenia się (*later life learning*) jest utrzymanie satysfakcjonującej

aktywności, emancypacja i dalszy rozwój. Starzy-starzy uczą się, by łatwiej im było rozwiązywać problemy dnia codziennego, wynikające zdaniem Artura Fabisia i Łukasza Tomczyka (2016: 187) głównie z ograniczeń mobilności i zależności od innych.

Cechą istotną, coraz częściej poddawaną analizom, jest zmiana w relacji stary człowiek-świat. Polega ona na zawężeniu przestrzeni zewnętrznej aktywności. Stan ten jest kompensowany poszerzeniem psychicznego wnętrza, wspomnień, przeżyć, myśli, refleksji, nadziei starego człowieka (Fabiś, 2015; Szarota, 2015). „Nastawienia do przyszłości w starości ulegają zmianie – im starsi są ludzie, tym więcej prezentują transcendentalnych nastawień do przyszłości, a mniej realistycznych” (Bugajska i Timoszyk-Tomczak, 2013: 60).

Stereotypowe założenie o postępujących deficytach przynależnych podeszłemu wiekowi wywołało sprzeciw badaczy i stało się przyczyną analiz, wpisujących się w nurt krytycznej geragogiki. Jej celem stało się odrzucenie przekonań o opresyjnych i dyskryminujących warunkach starości, odrzucenie poglądu o niesamodzielności uczących się seniorów oraz promowanie przekonań o uczeniu się w podeszłym wieku jako narzędziu zmiany społecznej (Formosa, 2012). Badacze wskazują w dyskusji moderującą rolę warunków społeczno-ekonomicznych, silniej zaznaczającą się w krajach wysoko rozwiniętych (Teles, Ribeiro, 2019). Wiązą wzrost subiektywnego dobrostanu osób starszych z wyższym poziomem zaspokojenia potrzeb materialnych i relacji międzyludzkich w tym wieku, korektą oczekiwań życiowych, przyjemnością płynącą z oczekiwania na emeryturę lub faktem, że szczęśliwsi ludzie żyją dłużej (Álvarez, 2021).

Osoby starsze stanowią heterogeniczną grupę o zróżnicowanym i złożonym podejściu do uczenia się, różnych oczekiwaniach, kapitale społecznym i indywidualnym, a także swoistych ograniczeniach. Geragogika krytyczna dostrzega różnorodność uczących się seniorów i podkreśla, że późniejsze życie jest okresem głębokiej kreatywności, w którym starsi dorośli mogą wykorzystywać środki twórcze do refleksji nad własnymi niepowtarzalnymi historiami oraz do rozwiązywania osobistych problemów, rozwijania poczucia sprawstwa i autonomii, przewycięzania wyobcowania, marginalizacji (Creech, Hallam, 2015). Proces uczenia się jest w tym ujęciu narzędziem służącym upełnomocnieniu osób starszych (*empowerment*). Odpowiada za wiedzę i umiejętności, które autonomizują i uwalniają jednostkę od opresyjnych napięć i stresów związanych z trudnymi, wymagającymi elastyczności, odpowiedzialności i sprawczości decyzjami. Funkcja emancypacyjna odpowiada za działania umożliwiające podążanie za przemianami ekonomicznymi, gospodarczymi, kulturowymi, społecznymi. Efektem tak interpretowanej emancypacji poznawczej jednostki jest samodzielność jej myślenia, niezależność sądów, dojrzałość interpretacji, krytycyzm i odwaga, upodmiotowienie oraz wolność (Szarota, 2019).

Geragogika krytyczna odrzuca tradycyjny model edukacji, w którym uczący się są biernymi odbiorcami wiedzy przekazywanej przez instruktorów (Formosa, 2012). Interakcje pomiędzy uczącymi się a ich edukatorami mają się opierać na podmiotowym partnerstwie z wykorzystaniem doświadczenia i zasobów biograficznych seniorów (Formosa, 2018: 13-17). Dialog podmiotów realizowany środkami edukacyjnymi, partnerstwo i facylitacja, diagnozowanie potrzeb i uwzględnianie możliwości uczących się osób starych jest niewątpliwym wyzwaniem dla organizatorów oraz edukatorów i przywołuje na myśl założenia humanistycznego paradygmatu dydaktycznego. Zadaniem facylitatorów jest konstruowanie i animacja środowisk edukacyjnych oraz emancypacja tych, którzy nie chcą poddawać się opresyjności zastanych warunków.

Witalność intelektualna w starości właściwej

Preferencje w zakresie uczenia się osób starszych są wynikiem ich przygotowania do samokształcenia, wcześniejszych doświadczeń w zakresie treningu edukacyjnego, zdolności wyjściowych, stanu zdrowia i są pochodną ich potrzeb, motywacji oraz zainteresowań.

U osób o pomyślnym przebiegu starości zazwyczaj są rozwinięte autoteliczne potrzeby wiedzy (tak ogólnej, jak i użytecznej), społecznego kontaktu, przynależności do grupy (zbiorowości). Osoby dotknięte chorobą rzadziej podejmują zorganizowaną aktywność edukacyjną, co nie oznacza, że nie mają tych potrzeb. Raczej nie mają sił, by je zaspokajać. Choroba i zaawansowany wiek, opresyjność warunków życia w sytuacji ubóstwa, osamotnienia, zależności osoby starej od opieki są wyzwaniami dla geragogiki krytycznej. Są zadaniem dla tych, którzy starają się stworzyć ofertę adekwatną do możliwości i oczekiwań uczących się, o metodyce wychodzącej naprzeciw sprawnościom poznawczym tych osób. Politycy społeczni konstruują programy pozwalające osobom starszym godniej i aktywniej przeżywać starość. Wspierają ich naukowcy, którzy dostrzegając potencjał IV wieku, analizują i przedstawiają pozytywne charakterystyki tego okresu, mając jednak na uwadze fizjologiczne ograniczenia starości właściwej.

Różnice pomiędzy poziomem sprawności poznawczych osób dorosłych i osób w wieku 75/80 i więcej lat są na tyle duże, że podjęłam próbę syntezy danych na ten temat. W tabeli 1, będącej swoistym zaproszeniem dla badaczy do rozwijania zagadnienia, porównane zostały wybrane komponenty procesu poznawczego osób dorosłych (do 75. r. ż.) i znajdujących się we właściwej starości (osoby w wieku 75/80+), nieobarczonych chorobami, o fizjologicznym przebiegu starzenia się.

Badania dotyczące osiągnięć intelektualnych starszych ludzi dowodzą, że generalnie dopiero od około 80. roku życia dochodzi do redukcji efektywności różnych obszarów inteligencji. Do tego czasu osłabienie efektywności występuje prawie wyłącznie przy

Tabela 1. Charakterystyka procesów poznawczych – cechy zgeneralizowane

Procesy poznawcze	Hebagogika i andragogika (w tym późna dorosłość)	Geragogika
Postrzeganie	Ukierunkowane, celowe, dokładne, bogate w treści, obiektywne.	Celowe, „rozmyte” z powodu obniżenia się ostrości zmysłów. Opóźniony czas reakcji. Dysfunkcje wzrokowo-przestrzenne w zakresie złożonych bodźców.
Myślenie	Abstrakcyjne, hipotetyczno-dedukcyjne, logiczne, analiza, synteza, abstrahowanie, antycypowanie, relatywizacja.	Potencjalne problemy w myśleniu abstrakcyjnym i wnioskowaniu, trudności w przyswajaniu nowych informacji, w podejmowaniu decyzji, możliwe błędy interpretacyjne.
Uwaga	Wysoka zdolność koncentracji. W pełni rozwinięta uwaga wtórna (mimowolna i dowolna), przetrzuta, trwała, o dużej dynamice, zakresie i podzielności. Multitasking.	Zmniejszający się zakres uwagi dowolnej, pogorszenie uwagi selektywnej, spadek przetrzutności; słabsza percepcja, słabsza podzielność. Wysoka zdolność koncentracji.
Wyobrażenia	Twórcza, kierowana, rozwinięta, konstruktywna.	Nadal twórcza, słabsza niż w dorosłości, retrospektywna, zorientowana na przeszłość i nieodległą przyszłość.
Inteligencja	Maksymalny potencjał. Po 40. r. ż. regres inteligencji płynnej. Do 50. r.ż. progres inteligencji skryształizowanej.	Po 75. r. ż. regres inteligencji skryształizowanej, słabnące rezerwy ukryte, zachowany wysoki poziom inteligencji werbalnej. Niezmienione zasoby wiedzy ogólnej i słów, zdolność rozumienia. Słabnie inteligencja logiczno-matematyczna.
Zapamiętywanie	Logiczne, dowolne, świadome, w pełni rozwinięte.	Rozumowe. Pamięć długotrwała i semantyczna, proceduralna bez zmian. Słabnie pamięć robocza, epizodyczna, krótkotrwała. Zapominanie o wydarzeniach sprzed chwili. Stosowanie „protez pamięciowych”. Obniża się pamięć liczb.
Adaptacja	Płynna, efektywna.	Neofobia, obniżona zdolność i niechęć do przystosowania się do nowych warunków, „sztywność” myśli i uczuć. Spadek tempa reagowania na bodźce. Możliwa utrata codziennych kompetencji.
Horyzont czasowy	Teraźniejszość i przyszłość.	Przeszłość, „koniec czasu”*.
Uczenie się	Dla celów zawodowych. Edukacja pozaformalna i uczenie się nieformalne. Cel – rozwój społeczno-zawodowy, poznawanie. Preferencja treści przydatnych w życiu zawodowym.	Dla siebie. „Szkoła osobista”, uczenie się nieformalne. Cel: wzbogacanie siebie, rozrywka. Czerpanie z własnych przeżyć, biografii. Preferencja treści użytecznych w codzienności oraz umiejętności praktycznych. Wolniejsze tempo uczenia się.

* Darryl Reaney „wyróżnia dziewięć faz – od poczęcia do 120. roku życia, których sekwencja odzwierciedla ewolucję postaw wobec śmierci w społeczeństwach Zachodu: pierwotny sen (do 9. miesiąca życia), rozwój bez wpływu czasu (do 3. roku życia), nieskończoność w czasie (od 3. do 12. roku życia), pierwsze kroki w czasie (od 12. do 25. roku życia), marsz w czasie (od 25. do 40. roku życia), cień zbliżającej się nocy i zaprzeczenie czasu (od 40. do 50. roku życia), akceptacja czasu (od 50. do 69. roku życia), przymglenie czasu (od 69. do 75. roku życia), koniec czasu (od 75. do 120. roku życia)” (za: Rysz-Kowalczyk, 2021, s. 22-23).

Źródło: opracowanie na podstawie kwerendy literatury (Jopkiewicz, 2001; Nęcka, 2003; Jarosz, 2004; Straś-Romanowska, 2004; Stuart-Hamilton, 2006; Fabiś, 2006; Hayslip, Chapman, 2007; Szarota, 2015; Tomczyk, 2015; Jodzio, 2016; McFarlane, Kędziora-Kornatowska, 2019).

zadaniach wymagających szybkiego reagowania. Jak piszą Paul B. Baltes i Jacqui Smith (2003), możliwe jest angażowanie się w wybrane formy aktywności i podnoszenie jakości własnego życia. Uczenie się, uczestnictwo w życiu społeczno-kulturalnym może być instrumentem adaptacji starego człowieka do funkcjonowania z ograniczeniami, doświadczania satysfakcji z życia pomimo strat i deficytów. Ci sami autorzy dostrzegają, że najstarsze osoby znajdują się na granicy swoich możliwości funkcjonalnych, a nauka i polityka społeczna mają w tym przypadku ograniczone możliwości interwencji.

Krzysztof Jodzio (2016: 77-78) zauważa, że problemy mogą dotyczyć myślenia abstrakcyjnego, przerzutności uwagi, spadku zdolności adaptacyjnych i umiejętności uczenia się nowych rzeczy, umiejętności wnioskowania. Występują rezerwy mózgowie (neuronalne), z kompensacyjnym potencjałem starzejącego się mózgu, potencjałem możliwości funkcjonalnej przydatności, nawet w sytuacji utraty zdrowia przez starego człowieka.

W późnej starości dochodzi do zmiany w hierarchicznym układzie potrzeb. Zawęża się przestrzeń działania, zakres aktywności, perspektywa planów na przyszłość skraca się do tygodnia (Erikson, Erikson, 2012: 146-147). Znow, jak u niemowlęcia, pierwszymi i najważniejszymi potrzebami stają się te dotyczące fizjologii i bezpieczeństwa, a najmniej znaczące stają się te, które w dorosłości były motorem napędowym ambicji, planów i sukcesów społeczno-zawodowych. Na myśl przychodzą popularne w XIX wieku „stopnie życia” czy eriksonowski „dopełniony cykl życia”, alegoryczne koło życia, symbolicznie domykające fazy pierwszą i ostatnią, nieważne – ósmą czy dziewiątą (Bugajska, 2015), naszej ludzkiej egzystencji.

Polska geragogika nie obfituje w analizy i propozycje dydaktyki gerontologicznej. Wysiłek opracowania wskazówek metodycznych dla organizatorów procesów edukacyjnych osób starszych podjęli na przykład Ewa Skibińska (2007), Marlena Kilian (2015), Łukasz Tomczyk (2015), Anna Gutowska (2017), Małgorzata Malec-Rawiński i Bogna Bartosz (2017).

Współczesne przestrzenie uczenia się osób starszych – badania przyczynkowe

Punktem wyjścia do konstrukcji projektu badawczego była koncepcja pomyślnego starzenia się, zakładająca równoczesne występowanie trzech czynników: 1) brak choroby i niepełnosprawności, 2) wysoki poziom funkcjonowania fizycznego i poznawczego, 3) dalsze zaangażowanie w życie, które obejmuje relacje z innymi i produktywną działalność zarobkową lub wolontariacką (Rowe, Kahn, 2015: 593). Pomyślnie starzenie się można zdefiniować jako optymalne rozwiązywanie problemów związanych z procesem starzenia się jednostki. Termin ten obejmuje takie pojęcia, jak: długowieczność, zdrowie

funkcjonalne, niezależność, aktywne zaangażowanie w życie, uczestnictwo w życiu społecznym, rozwój osobisty, satysfakcja życiowa i poczucie szczęścia (Tesch-Römer, 2020). Pomijam krytykę tej koncepcji przeprowadzoną w środowisku uczonych, odwołując się do wypowiedzi jej twórców (Rowe, Kahn, 1997: 2015).

Najlepiej rozpoznany środowiskiem edukacyjnym seniorów są uniwersytety trzeciego wieku. Według danych Ogólnopolskiej Federacji UTW w roku 2022 było ich w Polsce około 700. Ich działalności poświęcono bardzo dużo opracowań. Nieliczne z nich dostrzegają ryzyko instytucjonalnej segregacji (gettoizacji) (Słowińska, 2014) lub wykluczającego elitaryzmu senioralnego życia społeczno-kulturalnego – w ramach grup rówieśniczych i w instytucjach celowo dla seniorów tworzonych. Uniwersytety te zazwyczaj mają gotową ofertę programową przed rozpoczęciem danego roku akademickiego. Powstaje ona najczęściej bez udziału osób najbardziej zainteresowanych, czyli słuchaczy. Zarządy, prezesi, dziekani, kierownicy UTW zapraszają na wykłady specjalistów, którzy następnie stosują metody podające, we frontalnej odmianie. Dotyczy to tak ośrodków działających w strukturach uczelnianych, jak i placówek środowiskowych. Ich słuchaczami (właściwie słuchaczkami) są osoby rekrutujące się z warstwy społecznej o stabilnej pozycji ekonomicznej, o relatywnie dobrym stanie zdrowia, dobrej jakości wykształcenia.

Działania podejmowane w ramach programów międzypokoleniowych, polegające na rozwoju umiejętności, zdolności, aktywizowaniu pokładów energii i zasobów osób w starszym, jak i młodszym wieku, mogą służyć różnym generacjom, spożytkowując specyficzne każdemu wiekowi możliwości i umiejętności (por. Kilian, 2015). Proces uczenia się przez starość uwzględnia współobecność dwóch generacji – osób młodych i starych. Jest egzemplifikacją międzypokoleniowego uczenia się. Warunkiem pozytywnego efektu przygotowania się do własnej starości jest akceptujące przyjęcie obecności najstarszego pokolenia w życiu społecznym wraz z wartościami wyznawanymi przez przedstawicieli tego pokolenia (Szarota, 2015).

To założenie było podstawą dla projektu edukacyjnego polegającego na powierzeniu studentom andragogiki roli badacza. Studenci trybu niestacjonarnego, którzy wsparli mnie w przeprowadzeniu badań, kończyli swoją edukację i zajęcia z nimi przypadały na przedostatni semestr ostatniego roku studiów magisterskich. Dążąc do osiągnięcia założonych efektów uczenia się, zleciłam im przeprowadzenie hospitacji zajęć w wybranej placówce, której oferta była skierowana do osób przebywających na emeryturze. Dążyłam do stworzenia sytuacji inicjującej dialog pokoleń, prowadzącej do poznania „starości” przez „młodość”. Ta sytuacja edukacyjna stała się podstawą do projektu badawczego, którym kierowałam.

Celem badań prowadzonych w okresie listopad 2021-styczeń 2022 r. była obserwacja, a następnie ocena działalności wybranych placówek oferujących wsparcie

kulturalno-edukacyjne osobom starszym, poprzez udzielenie odpowiedzi na szereg pytań o naturę procesów metodyczno-organizacyjnych. Poszukiwane były odpowiedzi na pytania o to, czy w społecznościach lokalnych jest obecna oferta społeczno-kulturalna i edukacyjna wynikająca z analizy potrzeb (a nie z faktu „zapisania się”) uczestników. Poszukiwano specyfiki tej oferty, cech swoistych. Pytano o to, czy dominuje w nich wiedza natury ogólnej, czy też wsparcie w nabywaniu przydatnych umiejętności, a może po prostu seniorzy przychodzą, by miło i – przy okazji – pożytecznie spędzić czas?

Badania zostały zrealizowane przy pomocy nieinterwencyjnej obserwacji bezpośredniej, czyli metody, w której ludzie są obserwowani w ich naturalnych warunkach, a informacje o ich interakcjach i różnych typach wyświetlanych zachowań są zapisywane lub rejestrowane do dalszej analizy.

Obserwacje zostały przeprowadzone w oparciu o skonstruowany przeze mnie arkusz zawierający 21 dyspozycji ukierunkowujących spostrzeżenia (12 głównych zagadnień rozbudowanych o 9 szczegółowych). Wśród nich, poza oczywistymi pytaniami o nazwę placówki, formę i temat zajęć, liczbę uczestników i czas trwania obserwacji, znalazły się także pytania o przebieg spotkania, jego treść. W arkuszu znajdowały się skale ocen (od najwyższej 5 do najniższej 1), na których uprzednio przygotowani obserwatorzy zaznaczali opinie dotyczące wyposażenia sali, jej oświetlenia, nagłośnienia, miejsc do siedzenia, miejsc do pracy, do treningu itp., adekwatności zastosowanych metod i środków dydaktycznych, stopnia aktywizacji uczestników przez prowadzącego i oceny angażowania się uczestników. Ocena dotyczyła także jakości kontaktu prelegenta (instruktora) z uczestnikami/słuchaczami w kontekście zasad dydaktyki dorosłych (z obszaru dydaktyki technologicznej zorientowanej na transmisję wiedzy od nauczyciela do ucznia). Część dyspozycji była poszerzona o możliwość wpisywania uwag dodatkowych, na przykład: Dlaczego? Co było interesujące, godne uznania?¹ Wszystkie zebrane arkusze (51) poddane zostały przeze mnie analizie i interpretacji.

Najwięcej, bo 16 wizyt hospitaacyjnych złożono w środowiskowych klubach seniora (dyskusyjnym, filmowym, aktywnego seniora, osiedlowym). Kolejno – na uniwersytetach trzeciego wieku (10), przy czym jeden wykład miał postać zdalną. W gminach wiejskich obserwowano zajęcia organizowane w kołach gospodyń (8). Dzielne domy pobytu i centra aktywnego seniora otworzyły podwoje dla 14 obserwatorów (po 7 w każdym typie). Stowarzyszenie Osób Bez Krtani „Nadzieja” i dwa koła przy Polskim Związku Emerytów, Rencistów i Inwalidów² ugościły trzech obserwatorów. Teren

¹ Oryginalne wypowiedzi obserwatorów stanowią didaskalia do głównego tekstu, zamieszczam je w przypisach dolnych.

² *Seniorzy, którzy tam byli, często mieli trudności z wykonywaniem zadań – nie umieli podnieść pełnej szklanki jedną ręką – potrzebowali do tego obu rąk, bądź upadał im widelec czy nóż. [...] Seniorzy podkreślali, iż cieszą się, że mogą uczestniczyć w wielu zajęciach, wyjazdach, jakie oferuje im PZERiI,*

badania nie był regionalizowany, interesowały mnie „małe ojczyzny” hospitantów, ich społeczności lokalne.

W obserwowanych zajęciach udział wzięło łącznie 957 osób (na 1159 zapisanych), wśród których przeważały kobiety. Frekwencję można uznać za bardzo wysoką.

Spotkania przyjęły organizacyjną formę: 1) warsztatów i treningów umiejętności (najczęstsze), 2) zajęć praktycznych i rękodzielniczych, 3) spotkań integracyjnych, 4) koncertów i prób, 5) wykładów i prelekcji oraz seansu kinowego (najrzadsze).

W ocenie zasobów lokalowych oraz wyposażenia pomieszczeń przeważały oceny bardzo dobre i dobre (31 i 9). Zaledwie czworo obserwatorów oceniło zasoby na dostatecznie. W 7 przypadkach (spacery, ognisko, wykład zdalny, zdalny trening, koncert w kościele i w szkolnej auli) ocena nie była możliwa.

W niemal połowie przypadków (23) praca miała zindywidualizowany charakter, dzięki czemu trenerzy, instruktorzy szybko reagowali na potrzeby poszczególnych osób. Częstą formą była praca audytoryjna, kierowana do wszystkich uczestników (12). Grupową postać pracy zaobserwowano w 9 przypadkach, a formy mieszane – 7 razy.

Tematyka warsztatów dotyczyła: bezpieczeństwa w sieci, bezpiecznych kontaktów i rozmów telefonicznych, umiejętności cyfrowych w zakresie obsługi smartfona, tabletu i laptopa, obsługi poczty elektronicznej, florystyki, regionalnych potraw, technik malarskich, dzieł plastycznych, rękodzielnictwa (robienie szalików na drutach, tworzenie maskotek na potrzeby Wielkiej Orkiestry Świątecznej Pomocy), tworzenia witraży, szydełkowania i patchworku, szycia poszewek itd. Cechą charakterystyczną tej formy był dynamiczny i aktywizujący przebieg, duże zaangażowanie uczestników, ich twórcza inwencja, swobodna atmosfera, wykorzystywanie pomysłów uczestników.

Zajęcia praktyczne wypełnione były ćwiczeniami usprawniającymi z zakresu edukacji zdrowotnej, w tym wykonywania masażu klasycznego, zdrowia psychicznego z technikami relaksacyjnymi, terapii reminiscencyjnej polegającej na opowiadaniu i rozmowach o przeszłych przeżyciach, arteterapii i muzykoterapii. Odbyły się ćwiczenia z zakresu „senior pilates”, gimnastyki korekcyjnej, treningu funkcjonalnego z ćwiczeniami oddechowymi. Hospitowane były ćwiczenia niwelujące bóle kręgosłupa, rozciągające, wzmacniające mięśnie duże oraz małe, prowadzone zdalnie ćwiczenia poprawiające kondycję, zajęcia grupowe z logopedą (dla osób pozbawionych krtani), zajęcia dla majsterkowiczów, spotkanie z podolozką itd. Uczestnicy byli mocno zaangażowani, manifestowali swoje zadowolenie.

Rzadsze spotkania integracyjne cechowała natomiast bardzo wysoka frekwencja. W zajęciach brały udział różne pokolenia, osoby spokrewnione, sąsiedzi i znajomi.

ponieważ sami nigdzie by nie pojechali, a też bez wielu tych kontaktów by „dzia dzieli” oraz na pewno nie daliby już rady funkcjonować bez pomocy – uwaga z arkusza obserwacji.

Raporty z obserwacji dotyczyły spotkania opłatkowego, wspólnego z młodzieżą szkolną marszu nordic walking zakończonego integracyjnym ogniskiem, spaceru w plenerze połączonego ze sprzątaniem okolicy, międzypokoleniowych warsztatów integracyjnych z młodzieżą szkolną, Dnia Babci w ośrodku wsparcia dziennego (najstarsza uczestniczka miała 83 lata), integracji międzypokoleniowej z kulinarnym akcentem³, zajęć opartych o prace twórcze członkiń Koła Gospodyń Wiejskich oraz ich wnucząt: tworzyli kartki na Dzień Dziadka, szkolnej imprezy z okazji dni babci i dziadka z udziałem zaproszonych seniorów, uroczystości z okazji łączonych (z kwartału roku) urodzin członków uczącej się społeczności.

Odbyły się próby chórów, podczas których wybierano repertuar na koncert bożonarodzeniowy, występ ostatkowy⁴, próba instrumentalnej oprawy muzycznej na potrzeby balu karnawałowego oraz koncerty kołęd i pastorałek, z licznym udziałem publiczności. W zajęciach tych brały udział osoby kreatywne, o rozwiniętej motywacji, potrzebach artystycznych, potrzebach działalności twórczej, ekspresji.

Najrzadziej obserwowane były wykłady w uniwersytetach trzeciego wieku – zaledwie trzy (*Serce – życiodajna pompa*, *Cypr – wstrząśnięty nie zmieszany – spotkanie z podróżnikiem*, *Antropocen – epoka człowieka*), raz starsi państwo uczestniczyli w seansie filmowym, po którym odbyła się dyskusja.

Analiza zapisów dotyczących wykorzystanych metod wskazuje, że instruktorzy, wykładowcy, terapeuci, osoby z obrzeży instytucji edukacyjnych realizowali treści głównie za pomocą pokazu i instruktażu oraz ćwiczeń indywidualnych i praktycznych. Stosowane były dramy, dyskusje, najrzadziej metody podające (wykład, w tym zdalny, poprzez platformę Teams). Adekwatność metod i środków dydaktycznych została oceniona bardzo wysoko. Pozostałe zajęcia miały charakter nieformalny (międzypokoleniowe, okazjonalne spotkania integracyjne, koncerty, spacer, nordic walking, ognisko, seans filmowy).

Obserwacja dowiodła stosowania mnóstwa środków dydaktycznych, tak zaawansowanych technologicznie, jak i tradycyjnych. Znalazły się wśród nich: komputer, laptop, tablet, smartfon, projektor, rzutnik slajdów, urządzenie multimedialne; odtwarzacz i nagrania muzyczne, instrumenty muzyczne (gitary, keyboardy); flipchart, ilustracje,

³ Opis spotkania: *Wstęp – wprowadzenie tematu kiszzonek i samodzielnego pieczenia chleba przez gospodynie wiejskie. Część główna – przygotowanie wspólnie z dziećmi z oddziału przedszkolnego lokalnych potraw, w tym chleba na zakwasie, oponek, pierogów. Zakończenie – utrwalenie przekazanych tradycji i konsumpcja wykonanych potraw.*

⁴ Opis spotkania: *Próba śpiewu wybranych wspólnie piosenek, tj. „My, Cyganie”, „Cyganeczka Zosia”, „Czary Mary”, „Wolność”, „Moja Cyganko”, „Cyganeczka Janeczka”. Obmyślanie wróżb dla gospodarzy odwiedzanych domów (tj. domy lokalnych przedsiębiorców oraz lokalnych polityków). Dopasowanie ról: Cyganek, Cyganów, Panny Młodej (mężczyzna przebiera się za Pannę Młodą) oraz Pana Młodego (rola kobiety).*

podręczniki; wólczka i szydełka, druty do robótek ręcznych, sztalugi, przybory malarskie i rysunkowe, sklejka, klej, gwoździe, glina rzeźbiarska, materiały papiernicze, kolorowe szkło, noże do szkła, spirytus do czyszczenia szkła, osełka, lutownice, taśma miedziana; przyrządy kuchenne, piec kuchenny, produkty spożywcze; stoły do terapii manualnej, fantom, narzędzia podologiczne, sprzęt usprawniający, sprzęt sportowy (skakanki, kije do nordic walking, gumy sportowe, maty do ćwiczeń), piłki lekarskie.

Ocena jakości kontaktu prelegenta/instruktora z uczestnikami została przeprowadzona na podstawie kilku wskaźników: jasność, spójność wyводу, zgodność z tematem, uwzględnianie potrzeb i zainteresowań uczestników, uwzględnianie możliwości intelektualnych słuchaczy, aktywizacja, utrzymywanie uwagi, stosowanie przykładów z życia i praktyki dnia codziennego, uwzględnianie interakcji uczestników z otoczeniem, dbałość o poziom relacji międzyludzkich, ocena zaangażowania uczestników⁵. Najwięcej ocen bardzo dobrych zyskało zaangażowanie starszych państwa (49), co jest dowodem na ich potrzebę i świadomość uczestnictwa w procesie uczenia się⁶. Komunikatywność prelegentów, przejrzystość przekazu znalazły najwyższe uznanie w 42 przypadkach, podobnie jak starania o jakość interakcji społecznych. Najślabiej, ale wciąż bardzo dobrze, ocenione zostało odwoływanie się do przykładów z życia, uwzględnianie doświadczeń życiowych uczestników (32 oceny bdb, 8 db, 3 dost, pozostałe – nie dotyczy). Bardzo dobrze oceniono całość obserwowanych zajęć w 45 przypadkach⁷, a dobrze w pozostałych 6. Złych ocen nie było.

⁵ Zajęcia przebiegały w przyjaznej atmosferze. Seniorzy w większości byli bardzo komunikatywni, chętnie zadawali pytania i nie kępowali się, gdy nie potrafili od razu wykonać ćwiczenia. Wiek uczestników wahał się od 64 do 91 lat. Uczestnicy to osoby zadbane, wykazujące chęć do różnego rodzaju działań. Część z nich cechowała się dużym poczuciem humoru. Nie brakowało również osób, które wykazywały niezadowolone i miały dużo uwag, jednak były to zaledwie 2-3 osoby z 17 biorących udział w spotkaniu. Oceniam to doświadczenie bardzo pozytywnie. Pozwoliło mi inaczej spojrzeć na seniorów, zwłaszcza w sytuacji, gdy przebywają oni w większej grupie. Co ciekawe, uważają oni, że osoba w wieku lat 65 jest jeszcze 'młodzieńcem' wobec osób w wieku 85+. Doświadczenie to uważam za bardzo pozytywne i cieszę się, że mogłam brać w nim udział – uwagi swobodne w arkuszu obserwacji.

⁶ Zdumiała mnie siła i zaangażowanie, z jakim brali udział w śpiewaniu kolęd czy nawet pomocy mnie, jako osobie, która była tam kelnerką. Niejedna młoda osoba nie posiada tak ogromnej chęci, radości, że mogą zrobić coś dodatkowo, sami od siebie, spotkać się z innymi osobami, jak ci seniorzy. Ich ogromna radość życia w takim wieku jest do pozazdroszczenia, bije od nich ciepło i szczęście, którego młodym ludziom brakuje – uwagi swobodne w arkuszach obserwacji.

⁷ Podczas warsztatów zdrowotnych w UTW uczestnicy wymieniali się co chwilę spostrzeżeniami, a także sposobami na to, jak radzą sobie z niedyspozycjami zdrowotnymi. W grupie panowała przyjazna atmosfera i duże skupienie podczas praktykowania masażu na sobie. Grupę w większości stanowiły kobiety, bo aż 11 pań oraz 1 mężczyzna. Były to osoby w przedziale wiekowym od 60 do 72 lat. Wnioskując po wyglądzie zewnętrznym oraz po dużym zainteresowaniu warsztatami, są to osoby, które dbają o siebie i swoje samopoczucie. Możliwość obserwacji pozwoliła mi spojrzeć na starość jako na okres w życiu, który nie musi być nudny i przewidywalny, a także dostrzec potrzebę dbania o siebie w każdym wieku. Zwróciłam również uwagę na ofertę, jaka jest skierowana do seniorów w UTW. Jest możliwość uczestnictwa w sekcjach takich jak sekcja gimnastyczna, plastyczna, sekcja kawiarenki literackiej, kabaretu,

Dodam, że studenci (tryb niestacjonarny) byli pozytywnie zaskoczeni jakością funkcjonowania obserwowanych przez siebie osób. Podkreślali, że międzypokoleniowe spotkanie osłabiło ich stereotypowe, potoczne postrzeganie starości i problemów jej towarzyszących.

Podsumowanie

Efektywna polityka senioralna pozwala wielu starszym osobom aktywnie funkcjonować w przestrzeni społecznej, klubowej, uniwersyteckiej w rolach społeczników, członków grup twórczych, artystów-amatorów, entuzjastów, studentów. Prawidłowość, która wyraźnie się zaznacza w pozaformalnej edukacji i nieformalnym uczeniu się w starości, odwołuje się do zasady zbieżnej z teorią osobistej korzyści (Zych, 2007): człowiek podąża tam, gdzie jest mu najlepiej, bezpiecznie i komfortowo. Przyjazne i dostępne otoczenie, interesująca oferta programowa, zbieżna z potrzebami i zainteresowaniami adresatów jest podstawą wysokiej frekwencji uczestników edukacji pozaformalnej.

Podstawową formą życia zbiorowego i przestrzenią rozwoju ludzi starszych pozostaje rodzina i społeczność lokalna. Zachodzące tam uczenie się jest procesem usytuowanym w codzienności, w relacjach z innymi członkami społeczności. Proces ten generuje doświadczenia, składające się na nieformalne uczenie się zachodzące w przestrzeni o niewysokim stopniu sformalizowania, w środowiskach odległych od edukacyjnej rutyny i rygoru, w tym w codzienności. Tym samym uruchomiona zostaje koncepcja pedagogii publicznej. Zdaniem Aleksandry Litawy „Pedagogia publiczna jest koncepcją teoretyczną skupiającą się na formach, procesach i miejscach uczenia się występujących poza instytucjami edukacyjnymi. Wychodzi naprzeciw potrzebom badaczy zainteresowanych nieformalnym nurtem uczenia się, stwarza bowiem ramy odniesienia dla badań nad nieoczywistymi formami i przestrzeniami uczenia się” (Litawa, 2021: 39).

Idąc tym tropem, za geragogię (publiczną) uznać można wszelkie formy organizujące procesy edukacyjne i działania składające się na nie, tak świadome, jak i zachodzące w obszarze nieoczywistego uczenia się (w ramach instytucjonalnych i w środowiskach naturalnych). Podjęte badania dowodzą, że obok placówek edukacji pozaformalnej (np. UTW) znajdują się tutaj „nieedukacyjne” z założenia instytucje, takie jak ośrodki wsparcia dziennego, stowarzyszenia i organizacje społeczne o niezwiązanych z edukacją celach statutowych. Oferta tych placówek nie ma akademickiego charakteru. Jest formą społecznego wsparcia oferowanego osobom tego potrzebującym, słabszym, uboższym,

sekcja modelki i inne. Niepokojące jest to, że ze względu na sytuację pandemiczną wiele osób rezygnuje z uczestnictwa w zajęciach – uwagi swobodne w arkuszach obserwacji.

mniej zaradnym, ale łaknącym kontaktu z innymi, nastawionym na przyjemne wypełnienie czasu⁸.

Pomysł na słowo-klucz charakteryzujące (pro)senioralne działania edukacyjne, formy metodyczno-organizacyjne oraz zaangażowanie osób starszych znalazłam u Krzysztofa Maliszewskiego (2021: 16), który wprowadził pojęciową kategorię pedagogiczną „efekt Amandy”⁹. Cytując za Autorem: „Używając tej formuły, mam na myśli kruche akty edukacyjne, w których dochodzi do: 1) wycofania się z rywalizacji; 2) nabywania wiedzy i umiejętności dla nich samych. Efekt Amandy charakteryzuje kształcenie marginalizujące społeczny wyścig o ‘miejsce w życiu’ i eksponujące autoteliczną wartość horyzontu intelektualnego i etycznej wrażliwości; takie, w którym pomnażanie kapitału symbolicznego następuje ze względu na jego wewnętrzną (aksjologiczną) wartość, a nie społeczną wartość wymienną”.

Efekt Amandy znakomicie może uzupełnić teorię geragogiki i geragogiki krytycznej. Osoby starsze, zajmujące peryferyjne pozycje społeczne, z natury rzeczy nie uczestniczą w rywalizacyjnym wyścigu, nie poszukują awansów i kredencjałów. Uczą się dla siebie, pragną kontaktu społecznego, oczekują treści przydatnych i ważnych w perspektywie własnej codzienności. Wśród modeli uczestnictwa starszych osób w kulturze Sylwia Słowińska (2019) wyróżniła typy „spełniających się, pielęgnujących kontakty, dbających o formę, uciekających przed pustką, przyjemnie spędzających czas, szukających odskoczni, czynnych”. Nie ma w tej typologii pilności, systematyczności, rywalizacji, ocen i gratyfikacji, tak istotnych w edukacji formalnej.

Analiza raportów z przeprowadzonych obserwacji pozwoliła dostrzec aktywność części uczestników zajęć skierowaną na „odzyskanie dawnych umiejętności, takich jak zdolność do zabawy, radości lub śpiewu” (Erikson, 2012: 150). Ujawniła się tendencja do popularyzatorskiego, relaksacyjnego i rozrywkowego charakteru treści dla osób starszych, które takiej oferty oczekują, z takiej korzystają. Niezależnie od wieku chętniej uczymy się tego, co intryguje, bawi, fascynuje.

Starsze osoby chętnie biorą udział w spotkaniach o mało formalnym charakterze, czerpiąc przyjemność z zabawy, wzajemnych opowieści i rozmów, rozrywki,

⁸ [...] miałam bardzo mieszane uczucia, z jednej strony byłam pełna podziwu, jak niektóre z tych Pań wiele przeszły, a jak bardzo są pogodne dzisiaj, z drugiej strony było mi przykro słysząc, że większość z nich jest samotna, bo ich małżonkowie już od dawna nie żyją, a wnuki rzadko przyjeżdżają. Wtedy rozumiiałam, jak dla starszych osób takie wyjście jest ważne. Daje im poczucie przynależności, może ktoś je wysłuchać, ale i one kogoś. Do tego ciągle się uczą, na tych zajęciach są prowadzone tematy ze zdrowia, polityki, świąt, tego, co się dzieje na świecie i jak one się w nim czują – uwagi swobodne w arkuszach obserwacji.

⁹ Odniesienie do postaci dziewczynki z powieści Hanny Krall (200: 31), która uczyła się nie dla rywalizacji i nie dla dyplomów: „Jest ostatnia do szkolnego autobusu. Od pierwszej klasy, od czterech lat. [...] Koledzy przepychają się, żeby wcześniej wejść i zająć dobre miejsca. Amanda stoi spokojnie, czeka i wsiada ostatnia [...] Amanda gra na fortepianie, ładnie maluje, pięknie tańczy i czyta dużo książek. Nigdy się nie zgłosiła do talent-show, żeby się pochwalić”.

doświadczenia przygód, doznań kulinarnych, estetycznych, smakowania życia. Ich czas, zagospodarowany według własnego pomysłu, może stać się czasem dyspozycyjnym, przeznaczonym na rekreację, uczenie się, przeżywanie, ale i konsumpcję. Jest to funkcja sybarycka (hedonistyczna) edukacji (Szarota, 2019). Starzy ludzie nie chcą rozrywek atrakcyjnych dla młodszych pokoleń; jak kiedyś powiedział mi pewien starszy mężczyzna (emerytowany prawnik, wykształcenie wyższe, sprawował stanowisko kierownicze, mieszkaniec miasta powyżej 500 tys.): „swoją wannę wódki już wypilem”, inny rozmówca stwierdził: „byłem, gdzie miałem być, widziałem, co chciałem zobaczyć” (rzemieślnik, wykształcenie zawodowe, mieszkaniec wsi).

Warto zwrócić uwagę na odrębność metodyczną spotkań z seniorami, mniej formalny i mniej protekcyjny charakter zachodzących procesów edukacyjnych, inną niż w tradycyjnych środowiskach „szkolnych” rolę edukatorów-facylitatorów, nie rzadko terapeutów, w szczególności w sytuacjach, gdy konieczne jest dostosowanie się do fizycznych deficytów związanych ze starzeniem się uczestników zajęć, takich jak słabnące zmysły, utrata słuchu, wzroku czy pamięci. Istotne jest, by stosować metody uwzględniające upodmiotowione i partycypacyjne formy uczenia się osób starszych. Geragogika powinna głębiej zastanowić się nad metodyką zajęć kulturalno-edukacyjnych, w których uczestniczą osoby w podeszłym i zaawansowanym wieku, by służyć takim osobom jak Amanda z opowiadania Hanny Krall.

Bibliografia

- Álvarez, B. (2022) The Best Years of Older Europeans' Lives. *Soc Indic Res*, No. 160, 227-260. Dostępny na: <https://doi.org/10.1007/s11205-021-02804-6>.
- Bugajska, B. (2015) Dziewiąta faza w cyklu życia – propozycja rozszerzenia teorii psychospołecznego rozwoju E.H. Eriksona. *Exlibris Biblioteka Gerontologii Społecznej*, 1(9), 19-36.
- Bugajska, B. i Timoszyk-Tomczyk, C. (2013) Przyszłość w życiu osób starszych. *Gerontologia Polska*, 21(2), 54-62.
- Creech, A., Hallam, S. (2015) Critical geragogy: A framework for facilitating older learners in community music. *London Review of Education*, 13(1), doi: 10.18546/LRE.13.1.05.
- Erikson, E., Erikson, J.M. (2012) *Dopełniony cykl życia*. Gliwice: Wydawnictwo HELION.
- Fabiś, A. (2006) Edukacja seniorów – odpowiedź na wymagania współczesności. *Edukacja Dorosłych*, 1/2, 33-44.
- Fabiś, A. (2015) Rozwój duchowy jako atrybut życia w starości. *Exlibris Biblioteka Gerontologii Społecznej*, 1(9), 11-17.
- Fabiś, A., Tomczyk, Ł. (2016) Geragogika w ujęciu autorów niemieckojęzycznych. *Edukacja Dorosłych*, 1, 181-188.
- Formosa, M. (2018) The Promise of Geragogy: Ensuring Quality Standards for Older Adult Learning. W: *AIUTA International Conference: Standards of Education among U3as and the Intergenerational Formation*, Barcelona, 29-th June 2018, 13-17.
- Formosa, M. (2012) Critical geragogy: Situating theory in practice. *Journal of Contemporary Educational Studies*, 63/129 (5), 37-54.

- GUS. (1927) *Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku: mieszkania, ludność, stosunki zawodowe*, Warszawa.
- GUS (1965) *Spis powszechny z dnia 6 grudnia 1960 r. Wyniki ostateczne: ludność, gospodarstwa domowe*, Warszawa.
- Gutowska, A. (2017) Geragogiczny model pracy z seniorami oparty na koncepcji Marii Montessori. *Edukacja Dorosłych*, 2, 225-239.
- Hayslip, Jr., B., Chapman, B.P. (2007) Cognitive and Affective Theories of Adult Development. W: J.A. Blackburn, C.N. Dulmus (eds.), *Handbook of Gerontology Evidence-Based Approaches to Theory, Practice, and Policy*, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc. Hoboken. Dostępny na: https://www.academia.edu/30339936/Handbook_of_Gerontology_Evidence-Based_Approaches_to_Theory_Practice_and_Policy_Edited_by?email_work_card=reading-history.
- NSP (2011) Dostępny na: <https://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2011/nsp-2011-wyniki/ludnosc-stan-i-struktura-demograficzno-spoleczna-nsp-2011,16,1.html>.
- Jarosz, M. (2004) Psychologia starzenia się i starości oraz niektóre zasady postępowania z ludźmi w wieku podeszłym. W: A. Prusiński (red.) *Neurogeriatria. Praktyczne problemy neurobiologii w wieku podeszłym*. Lublin: Wydawnictwo Czelej, 19-27.
- Jodzio, K. (2016) Psychologiczna moc leciwych neuronów. W: M. Kiejar-Turska (red.) *Starość. Jak ją widzi psychologia*. Kraków: Wydawnictwo WAM, 67-83.
- Jopkiewicz, A. (2001) Okresy rozwoju osobniczego a cykl rozwoju i regresu. *Acta Scientifica Academiae Ostroviensis*, 8, 11-23.
- Kilian, M. (2015) Metodyka edukacji osób w starszym wieku: podstawowe wskazówki i zasady. *Forum Pedagogiczne*, 1, 171-185.
- Krall, H. (2001) *To ty jesteś Daniel*. Kraków: Wydawnictwo a5.
- Litawa, A. (2021) Sztuka popularna jako źródło uczenia się dorosłych. *Edukacja Dorosłych*, 1, 37-51. Dostępny na: <http://dx.doi.org/10.12775/ED.2021.013>.
- Malec-Rawiński, M., Bartosz, B. (2017) An educational model for work with seniors – experiences of teachers working at the University of the Third Age, *Dyskursy Młodych Andragogów/Adult Education Discourses*, 18, 219-232.
- Maliszewski, K. (2021) *Bez-silna edukacja. O kształceniu kruchego*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- McFarlane, O., Kędziora-Kornatowska, K. (2019) Edukacja całożyciowa osób starszych z perspektywy biopsychospołecznej. *E-mentor*, 2(79), 55-60. DOI: 10.15219/em80.1412.
- MRiPS (2021) *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za 2020 r.* Dostępny na: <https://www.gov.pl/web/rodzina/informacja-o-sytuacji-osob-starszych-w-polsce-za-2020-r>.
- Nęcka, E. (2003) *Inteligencja. Geneza, struktura, funkcje*. Gdańsk: GWP.
- Oldest Living People (2022). Dostępny na: https://gerontology.fandom.com/wiki/Oldest_living_people.
- Rowe, J.W., Kahn, R.L. (1997) Successful Aging. *The Gerontologist*, 37(4), 433-440. DOI: 10.1093/geront/37.4.433.
- Rowe, J.W., Kahn, R.L. (2015) Successful aging 2.0: conceptual expansions for the 21st century. *The Journals of Gerontology: Series B*, 70, 593-596. Dostępny na: <https://doi.org/10.1093/geronb/gbv025>.
- Rysz-Kowalczyk, B. (2021) Perspektywa cyklu życia w nauce o polityce społecznej W: B. Szatur-Jaworska, B. Rysz-Kowalczyk, J. Petelczyc, *Perspektywa cyklu i biegu życia w polityce społecznej*. Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA, 19-43.
- Skibińska, E. (2007) Proces kształcenia seniorów. *Rocznik Andragogiczny*, 57-80.

- Słowińska, S. (2019) Aktywność kulturalna osób starszych. Pomiędzy autotelicznością a instrumentalnością. *Dyskursy Młodych Andragogów/Adult Education Discourses*, 20. Dostępny na: <https://doi.org/10.34768/dma.vi20.33>.
- Słowińska, S. (2014) O „gettoizacji” aktywności kulturalnej seniorów. *Rocznik Andragogiczny*, 2, 271-282.
- Straś-Romanowska, M. (2004) Późna dorosłość. Wiek starzenia się. W: B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 263-287.
- Stuart-Hamilton, I. (2006) *Psychologia starzenia się. Wprowadzenie*. Warszawa: Zysk i S-ka.
- Szarota, Z. (2015) Uczenie się starości. *Edukacja Dorosłych*, 1 (72), 23-36.
- Szarota, Z. (2017) Gerontologia edukacyjna. W: A.A. Zych (red.), *Encyklopedia starzenia się, starości i niepełnosprawności*, t. 1, A-G. Katowice: Wydawnictwo Naukowe Śląsk, 528-529.
- Szarota, Z. (2019) Priorytety i funkcje społeczne edukacji w dorosłości – perspektywa Celów Zrównoważonego Rozwoju UNESCO 2030. *E-mentor*, 1(78), DOI: 10.15219/em77.1399.
- Tesch-Römer, C. (2020) Successful Aging 2.0. In: D. Gu, M. Dupre (eds) *Encyclopedia of Gerontology and Population Aging*. Springer, Cham. Dostępny na: https://doi.org/10.1007/978-3-319-69892-2_479-1.
- Tomczyk, Ł. (2015) *Edukacja osób starszych. Seniorzy w przestrzeni nowych mediów*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Young, R.D., Medford, A. (2021) (World) Supercentenarian Database. In: D. Gu, M.E. Dupre (eds) *Encyclopedia of Gerontology and Population Aging*. Springer, Cham. Dostępny na: https://doi.org/10.1007/978-3-319-69892-2_1015-1.
- Zych, A.A. (2007) *Leksykon gerontologii*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Zych, A.A. (2004) Moderacja rozwoju – wyzwaniem dla gerontologii edukacyjnej. *Gerontologia Polska*, 12 (3), 119-124.
- Zych, A.A. (2009) *Przekraczając „smugę cienia”*. Szkice z gerontologii i tanatologii. Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”.